

Een eeuwenoud gebouw

De betekenis van het Romeinse recht

Vorig jaar verscheen het laatste deel van de Nederlandse vertaling van het Corpus Iuris Civilis, een verzameling wetboeken uit de Romeinse tijd die een beslissende invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de West-Europese cultuur. Hoe belangrijk is deze vertaling nu voor ons? Wat houdt zo'n groot vertaalproject in?

Het behoud van cultuuroederen is een belangrijke overheidstaak. Dit geldt zelfs ongeacht het individuele oordeel dat incidentele gezagsdragers koesteren over de betekenis van de cultuur die door die goederen wordt gerepresenteerd. Dat wisten ook de Romeinse keizers Arcadius en Honorius, alsmede hun beider rechtsoptvolgers Theodosius (II) en Valentinianus. In twee (ongedateerde) wetten verboden zij de verdere kaalslag van het cipressenwoud rondom het oeroude heiligdom van Apollo nabij het dorpje Daphne, niet ver van de toenmalige miljoenenstad Antiochië. De zojuist genoemde keizers waren vrome christenen, maar desalniettemin zetten zij zich in voor het behoud van een natuurmonument dat bij een heidens heiligdom was ontstaan en daarmee nauw verband hield.

'DIT PROJECT IS EEN VAN DE MEEST INDRUKWEKKENDE IN ZIJN SOORT OOIT IN DIT LAND ONDERNOMEN.'

Men vindt de Nederlandse vertaling van deze beide wetten (Codex 11,78,1 & 2) - de eerste voorbeelden van wetgeving tot het behoud van natuurmonumenten - in de Nederlandse vertaling van het Corpus Iuris Civilis, die onder de bezielende redactie van de Utrechtse hoogleraar in het Romeinse recht Jop Spruit is verzorgd door een groot aantal Nederlandse en Belgische beoefenaren van het Romeinse recht. Het project, dat is begonnen met de publicatie van de Justiniaanse Instituten in 1993, werd afgesloten in 2011, toen het laatste deel verscheen van de Nederlandse vertaling van de Griekstalige Novellen. Aan de afsluiting van dit project, een van de meest indrukwekkende in zijn soort ooit in dit land ondernomen, werd luister bijgezet door een bijeenkomst in het Utrechtse academiegebouw, waar het laatste exemplaar van deze vertaling werd aangeboden aan de minister van Veiligheid en Justitie. Onder de aanwezigen bevond zich een groot aantal prominente vertegenwoordigers van de Nederlandse juridische professie: rechters, raadsheren, advocaten en hoogleraren. De vraag rijst waarin het belang is gelegen van een project dat bij zijn afronding zoveel aandacht op zich wist te vestigen.

In de jaren tussen 529 en 534 van onze jaartelling werd door de Romeinse keizer Justinianus (527-565) in rap tempo een drietal wetboeken uitgevaardigd dat het gezicht van de rechtsgeleerdheid in Europa en elders in de wereld op beslissende wijze heeft bepaald. In 529 verscheen een selectie uit de wetgeving van zijn voorgangers, waaraan de keizer een aantal van zijn eigen wetten toevoegde. De selectie diende, naar 's keizers instructie, te worden aangeduid als de Codex Justinianus. Deze verzameling keizerlijke wetten was een codificatie in de moderne zin van het woord, dat wil zeggen een verzameling wetten die op overheidsinitiatief tot stand is gekomen en waaraan door dat overheidsgezag exclusieve werking is verbonden, zodat alle daarin niet opgenomen wetten hun rechtskracht verliezen.

Vier jaar later verscheen een nieuwe codificatie die was bedoeld het werk af te ronden dat met de Codex Justinianus was begonnen, te weten de zogeheten Digesten of Pandekten. Deze codificatie, het eigenlijke hart van Justinianus' wetgevingsproject, bevatte een enorme verzameling uittreksels uit de geschriften van gezaghebbende Romeinse juristen die in Justinianus' eigen tijd weliswaar al zo'n drie- tot vierhonderd jaar geleden hadden geleefd, maar aan wier opinies desalniettemin nog steeds groot gewicht werd gehecht. Zo groot zelfs, dat een van Justinianus' voorgangers, keizer Theodosius II, in 426 aan hun geschriften kracht van wet had toegekend. Justinianus verving die wet door op zijn beurt kracht van wet te verlenen aan een bloemlezing uit deze geschriften, die in zijn opdracht was samengesteld door een aantal juridische hoogleraren onder de leiding van zijn geniale minister van Justitie Tribonianus. Het is de omvangrijkste wet ooit gemaakt: ze beslaat, in de laatste voor onderwijsdoeleinden samengestelde editie, 900 pagina's (in twee kolommen). Daarmee was het project eigenlijk voltooid, want Justinianus wilde door middel van de naam 'Pandekten' aangeven dat in zijn wetboek alle antwoorden op alle rechtsvragen waren te vinden. Hij vond het echter noodzakelijk om aan zijn Codex en Digesten nog een korte inleiding tot het recht toe te voegen die de passende naam Instituten of Elementen kreeg, en wel omdat daarin de eerste beginselen van het recht werden uiteengezet. Het boekje was bedoeld voor het onderwijs, maar had tevens kracht van wet.

'DE WESTELIJKE HELFT VAN HET IMPERIUM ROMANUM WAS OVERSPOELD DOOR EEN TSUNAMI VAN BIERDRINKENDE BARBAREN DIE WEST-EUROPA IN EEN DIEPE AFGROND WISTEN TE STORTEN.'

Op 16 december 533 traden beide wetten, de Instituten en de Digesten, in werking. In het jaar daarop verscheen een 'herziene editie' (repetita praelectio) van de Codex van 529, die naar de mening van de keizer moest worden aangepast aan de inhoud van de in 533 uitgevaardigde Digesten. Het is deze 'tweede druk' die wij tegenwoordig kennen als 'de' Codex Justinianus; van de eerste druk ontbreekt,

behoudens één miniem papyrusfragment uit de inhoudsopgave ervan, ieder spoor. Codex, Digesten en Instituten werden in de Middeleeuwen aangeduid als het Corpus Iuris Civilis, dat wil zeggen 'de belichaming van het positieve recht'.

Uiteraard wist Justinianus dat zijn wetgeving, als ieder mensenwerk, altijd voor verbetering vatbaar was en hij heeft daarom na het jaar 534 nog een groot aantal wetten uitgevaardigd die waren bedoeld om de codificaties op een aantal punten te corrigeren, aan te vullen of zelfs geheel terzijde te stellen. Die wetgeving werd evenwel niet meer in het Latijn (de taal van het Romeinse recht) maar voor het overgrote deel in het Grieks (de taal van zijn onderdanen) uitgevaardigd, want het Romeinse rijk was in Justinianus' tijd teruggebracht tot de oostelijke helft van het oude Imperium romanum. De westelijke helft ervan was overspoeld door een tsunami van bierdrinkende barbaren die West-Europa in een diepe afgrond wisten te storten en de beschaving terugbrachten tot het niveau waarop zich tegenwoordig het ongelukkige Somalië bevindt. Te Constantinopel, de hoofdstad van Justinianus' rijk, werd daarvan hoofdschuddend kennis genomen.

'ER IS, MET DE (WELLICHT) ENIGE UITZONDERING VAN DE BIJBEL, GEEN ENKELE ANDERE TEKST UIT DE OUDHEID DIE EEN ZO DIEPGAANDE INVLOED HEEFT GEHAD OP DE EUROPESE SOCIALE EN CULTURELE GESCHIEDENIS ALS JUSTINIANUS' CORPUS IURIS.'

De latere, voornamelijk Griekse wetten van Justinianus zijn door de keizer zelf niet meer in een officiële codificatie bijeengebracht; zij zijn in een aantal privéverzamelingen bekend en worden 'Novellen' ('nieuwttjes') genoemd. Van een van die privéverzamelingen is voor onderwijsdoeleinden zelfs nog in Justinianus' tijd een Latijnse vertaling gemaakt (het zogeheten Authenticum), want de uit het westen (Italië) afkomstige studenten konden geen Grieks lezen. Ook dit gedeelte van Justinianus' wetgeving is in tekst en vertaling aan die van het Corpus Iuris toegevoegd, want de zojuist genoemde Latijnse vertaling ervan heeft een even grote invloed gehad als de overige delen van Justinianus' wetgevingsproject. Dit geldt weliswaar niet voor de Griekse originelen, maar zelfs daarvan vindt men de tekst en vertaling in deze editie. Het is een meer dan indrukwekkende prestatie, want het aantal mensen dat tegenwoordig in de wereld in staat is een dergelijke tekst in welke gangbare Europese taal dan ook te vertalen, valt op de vingers van twee handen af te tellen.

Er is, met de (wellicht) enige uitzondering van de Bijbel, geen enkele andere tekst uit de Oudheid die een zo diepgaande invloed heeft gehad op de Europese sociale en culturele geschiedenis als Justinianus' Corpus Iuris. Exemplaren ervan wisten hun weg te vinden naar Italië omdat Justinianus dat gebied, in een (mislukte) poging het westen terug te voeren in de veilige schoot van het Imperium, korte tijd bezet heeft gehouden en er zijn wetgeving invoerde. Het grootste deel van Italië ging echter weer verloren toen het schiereiland werd binnengevallen door een nieuwe Germaanse stam uit het hoge noorden, de 'Langbaarden'. Nadien (565) hoort men honderden jaren niets of nauwelijks meer van Justinianus' codificaties. Passages uit de Codex en het Authenticum komen zo her en der nog voor, zij het uiterst spaarzaam, maar de Digesten, het hart van de codificatie, verdwijnen geheel uit beeld. De wederontdekking daarvan, in de tweede helft van de elfde eeuw, behoort tot de grootste wonderen (en raadsels) van de Europese cultuurgeschiedenis. Omstreeks 1080 begon de Bolognese jurist Irnerius voordrachten uit de Digesten te houden die zo goed werden bezocht dat dit onderwijs uitgroeide tot een universiteit (een vereniging van studenten), de eerste in West-Europa; de juridische faculteit is daarmee de oudste faculteit van de universiteit, die slechts bij officiële gelegenheden de voorrang gunt aan de theologische vanwege het respect dat juristen de godgeleerdheid betonen. Toen Irnerius stierf (ergens in de eerste helft van de twaalfde eeuw), was het aantal studenten zo gegroeid dat zijn taken door vier hoogleraren werden overgenomen.

Met het verschijnsel universiteit verspreidde zich het Corpus Iuris over heel Europa: geen universiteit zonder juridische faculteit en in die juridische faculteit werd eeuwenlang niets anders onderwezen dan het in het Corpus Iuris neergelegde Romeinse recht, alsmede het in de Middeleeuwen geldende canonieke recht. Dat laatste bediende zich overigens op ruime schaal van het Romeinse recht, dusdanig zelfs dat men het een (het canonieke recht) nauwelijks op vruchtbare wijze kon beoefenen zonder het ander (het Romeinse recht), reden waarom juristen als regel in beide faculteiten afstudeerden.

De invloed van het Corpus Iuris is echter niet tot de universiteiten beperkt gebleven. De middeleeuwse Europese vorsten zagen in de in het Romeinse recht afgestudeerde juristen een welkom alternatief voor de geestelijken die zij tot dan toe in de bestuurlijke organen hadden ingezet omdat deze ('klerken', clerici) de kunst van het lezen en schrijven verstonden. Die klerikale inzet was verdacht, omdat daarachter altijd de sinistere hand van het Vaticaan werd vermoed. Zo kon het gebeuren dat de middeleeuwse kanselarijen al snel werden geleid door in het Romeinse recht geverseerde en hun vorstelijke wetgever geheel toegedane academische juristen, die bovendien ook toetraden tot de hoogste koninklijke gerechtshoven, waarin zij hun heilzame werk deden. Van daaruit drong het Romeinse recht en zijn codificatie (het Corpus Iuris) door tot het levende recht en de praktijk van alledag. Dit proces, dat men pleegt aan te duiden als de 'receptie' van het Romeinse recht, heeft ertoe geleid dat - in het ene land wat eerder dan in het andere - het lokale recht naar het tweede plan werd gedrongen en het Romeinse recht praktisch als het primair toepasbare recht werd beschouwd, tenzij daarop lokale, gewoonterechtelijke uitzonderingen bestonden.

Er liggen vijfhonderd jaren tussen het ontstaan van de Justiniaanse Digesten, zoals gezegd het hart van

het Corpus Iuris, en de wederontdekking ervan aan het eind van de elfde eeuw. In zo'n lang tijdvak kan er veel misgaan met een tekst, zeker wanneer die zo omvangrijk en gecompliceerd van inhoud is als de Digesten. De geschiedenis van de tekstoverlevering ervan behelst een van de grote raadsels van de West-Europese literatuurgeschiedenis. Het lijkt, althans op het eerste gezicht, nogal simpel. Er bestaat van de Justiniaanse Digesten een oeroud handschrift, naar alle waarschijnlijkheid uit de zesde eeuw en naar het oordeel van enige geleerden zelfs uit de kanselarij van Justinianus zelf afkomstig. Van dit ene handschrift, dat tegenwoordig te Florence in de Biblioteca Laurenziana aldaar wordt bewaard en dat daarom de 'Florentina' wordt genoemd, stammen alle in de Middeleeuwen gemaakte handschriften (het zijn er duizenden) af. Daarover zijn alle geleerden het eens. Waarover men echter van mening verschilt, is de precieze aard van die afhankelijkheid.

'DE WEDERONTDEKKING VAN DE DIGESTEN, IN DE TWEEDE HELFT VAN DE ELFDE EEUW, BEHOORT TOT DE GROOTSTE WONDEREN (EN RAADSELS) VAN DE EUROPESE CULTUURGESCHIEDENIS.'

Er zijn, grofweg, twee scholen. De eerste acht de Florentina de enige, exclusieve oorsprong van de gehele teksttraditie van de Digesten. De andere ontkent niet het belang van de Florentina voor de tekstoverlevering, maar meent dat die mede is bepaald door een andere tekstoverlevering aan de hand waarvan de tekst van de Florentina is gecorrigeerd. De middeleeuwse handschriften van de Digesten bevatten namelijk op een aantal plaatsen afwijkingen van de Florentina die niet zelden een betere lezing geven dan de Florentina zelf.

Ik geef een willekeurig voorbeeld waarop ik onlangs stuitte. In D. 19,2,15,6 vindt men in de teksteditie die door Spruit c.s. tot uitgangspunt van hun vertaling is genomen (die van de grote Duitse filoloog en oudhistoricus Theodor Mommsen) een zin die onvertaalbaar is. Daar staat in het Latijn 'cum quidam nave amissa vecturam, quam pro mutua acceperat, repeteretur'. Spruit (en Verdam) vertalen dit als volgt: 'toen van iemand na het verloren gaan van zijn schip de vrachtprijs die hij als voorschot ontvangen had, teruggevorderd werd.' Die vertaling is slechts (bij benadering) juist indien men ná het Latijnse woord 'mutua' het woord 'pecunia' toevoegt, maar dat staat er niet. De zinsnede 'pro mutua' komt, zonder 'pecunia', slechts op deze plaats voor; er deugt hier dus iets niet in de tekst. De meeste middeleeuwse handschriften nu hebben die zinsnede ('pro mutua') hier niet, maar hebben de lezing 'quam pro invento acceperat', dat wil zeggen 'die hij voor het transport had ontvangen'. Deze tekstlezing is veel bevredigender dan de (op dit punt) raadselachtige tekst van de Florentina, die door Mommsen is gevolgd. Hij wijst weliswaar in het kritische apparaat bij deze tekst op de afwijkende lezing in een - beperkt - aantal (oude) middeleeuwse handschriften, maar kiest voor de (onbegrijpelijke) lezing van de Florentina.

De vraag nu is waar de afwijkende (en niet zelden betere) lezingen zoals deze vandaan komen. Mogelijk is natuurlijk dat de middeleeuwse juristen de zinsnede 'pro mutua' (die ook zij niet begrepen) eenvoudig vervingen door de zojuist genoemde, maar een zo vergaande tekstemendatie was hun stijl niet: waar zij die daadwerkelijk (en aanwijsbaar) aanbrachten, geschiedde dat veel subtieler, veelal slechts door de wijziging van één letter, bijvoorbeeld door het voor hen onbegrijpelijke meervoud 'possessiones' ('onroerende zaken') in D. 41,2,38,1 te vervangen door 'possessionem' ('bezit'). Een andere, meer voor de hand liggende, mogelijkheid is dat zij die betere lezingen ontleenden aan een ander handschrift aan de hand waarvan de tekst van de Florentina door hen werd verbeterd. Wij weten namelijk zeker dat er in de vroege Middeleeuwen meer manuscripten van de Digesten in Italië circuleerden dan alleen de Florentina; brokstukken van enkele ervan zijn overgeleverd, in één geval zelfs in een zesde-eeuws handschrift. Wat hiervan ook zij, de in de Middeleeuwen gangbare tekst van de Digesten verschilde op een niet gering aantal punten van de teksteditie op basis waarvan Spruit c.s. hun vertaling hebben verzorgd.

Deze middeleeuwse teksteditie staat bekend onder de ietwat depreciërende benaming 'Vulgaat'. Op die Vulgaat nu - en niet op de door Spruit c.s. vertaalde tekst - is de traditie van het West-Europese privaatrecht gebaseerd. Zij laat zelfs tot op de dag van vandaag haar sporen na, sporen dus die niet zijn te vinden in de vertaling die hier wordt besproken. Zo bevestigde de Hoge Raad nog niet zo lang geleden (in een arrest uit 2001 [HR 13 juli 2001, NJ 2001, 506]) de leer van de zogeheten 'voorwaardelijke levering'; die leer gaat rechtstreeks terug op de hierboven genoemde emendatie op D. 41,2,38,1 die door de Vulgaat werd overgenomen. Zij is niet terug te vinden in de tekst en, uiteraard, ook niet in de vertaling van Spruit. Wie dus kennis wil nemen van de traditie van de Vulgaat moet zich baseren op een andere editie van de Digesten; ik heb mij aangewend de editie te gebruiken die de gebroeders Kriegel in de negentiende eeuw hebben uitgegeven en waarin met de Vulgaat-traditie structureel rekening is gehouden.

Als de vertalers van het Corpus Iuris Civilis zich meer hadden gericht op de middeleeuwse overlevering en minder op het Justiniaanse origineel hadden zij zich bovendien veel werk kunnen besparen, want de tekst van de door hen uitgegeven en vertaalde verzameling van Griekse Novellen heeft nimmer onderdeel uitgemaakt van de West-Europese traditie die deze Novellen slechts in hun Latijnse vertaling (die van het hierboven genoemde Authenticum) kende: middeleeuwse juristen lazen wel Latijn, maar geen Grieks ('Graeca non leguntur').

'IN VIJFHONDERD JAAR KAN ER VEEL MISGAAN MET EEN TEKST, ZEKER WANNEER DIE ZO OMVANGRIJK EN GECOMPLICEERD VAN INHOUD IS ALS DE DIGESTEN.'

Het Corpus Iuris heeft op het Europese continent en in Schotland (alleen Engeland wist zich aan dit proces te onttrekken) gegolden totdat het in de loop van de negentiende eeuw, op een enkele uitzondering (Schotland) na, werd vervangen door in de landstaal vervatte nationale wetboeken. Het Romeinse recht werd daardoor echter geenszins terzijde geschoven, want het heeft die wetboeken diepgaand beïnvloed, zodat het nog steeds in materiële zin de structuur, de rechtsfiguren en de begrippen van het privaatrecht in Europa domineert. Continentaal-Europese en Schotse juristen beoefenen zo, van de Atlantische Oceaan tot de Oeral, hun vak in een eeuwenoud gebouw, dat weliswaar op een aantal plaatsen is voorzien van nieuwe vleugels, maar waarvan de Romeinse resten tot ver boven de fundamenten vallen aan te wijzen.

Het wordt daarom tijd dat wij dit gebouw eindelijk de plaats geven die het verdient. Het Corpus Iuris verdient het om op de lijst van werelderfgoederen te worden geplaatst die door de Unesco wordt bijgehouden, te meer daar er nu reeds een werelderfgoedlijst voor documenten bestaat. Het Romeinse recht en Justinianus' Corpus Iuris verdienen die plaats omdat de betekenis ervan de grenzen van Europa verre overschrijdt. Toen Japan zich in 1896 een burgerlijk wetboek gaf dat op Duitse en Franse leest is geschoeid, trad het toe tot de traditie van het Romeinse recht, een feit dat zich heeft vertaald in een aantal leerstoelen in dat vak binnen de universiteit van Tokio. Uiteraard vond het Romeinse recht zijn weg naar Latijns-Amerika, maar ook naar de Kaap en zelfs naar Sri Lanka.

Ons land verkeert in de gelukkige omstandigheid dat het - nog steeds - beschikt over een aanzienlijk aantal beoefenaren van het Romeinse recht (binnen en buiten de academies) dat in staat is om een project zoals de vertaling van het Corpus Iuris te voltooien. De voorzitter van het College van Bestuur der Utrechtse universiteit, Yvonne van Rooy, toonde zich ter gelegenheid van de presentatie van het laatste deel ervan zo onder de indruk van de prestatie van een van haar hoogleraren, en de collectieve inzet van de overige daarbij betrokken Nederlandse en Belgische beoefenaren van het Romeinse recht, dat zij de aanwezigen het behoud toezegde van de leerstoel in het Romeinse recht die binnen haar universiteit al geruime tijd vacant is. Inderdaad schept de aanwezigheid van werelderfgoed binnen de landsgrenzen verplichtingen: men kan er niet alleen met bewondering naar kijken en er de vruchten van trekken, men moet het ook goed onderhouden.

W.J. Zwolve is hoogleraar bij de vakgroep Historische ontwikkeling van het recht van de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden.

Besproken boeken:

Corpus Iuris Civilis - Tekst en vertaling
door **J.E. Spruit e.a. (red.)**
Walburg Pers/Amsterdam University
Press/KNAW Press. Zutphen/
Amsterdam 1993-2011 (twaalf delen).
Complete reeks: 8750 pag., € 540,00

Literatuur:

Externe links

The Latin Library bevat online versies van de Institutiones, de Codex en de Digesta:
a href="http://www.thelatinlibrary.com/justinian.html"
TARGET="_blank">www.thelatinlibrary.com/justinian.html

De edities van Godefroy en van Mommsen zijn onder meer te vinden op een site van de Universiteit van Grenoble:
<http://webu2.upmf-grenoble.fr/DroitRomain/corpjurciv.htm>

Twee radio-interviews met Jop Spruit over de totstandkoming van de vertaling zijn te vinden op de site van de KNAW:
www.knaw.nl/Pages/DEF/32/416.bGFuZz1OTA.html

Een uitgebreide biografie van keizer Justinianus vindt u hier:
www.roman-emperors.org/justinia.htm

De Werelderfgoedlijst voor documenten maakt deel uit van het Unesco-programma 'Memory of the World':
www.unesco.org/new/en/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world/register/